

ปฏิภาณสร้างฐานชีวิต INTELLIGENCE LEADING TO LIFT SECURITY

สสรเสริญ อินทร์ / SANSERN INTHARAT

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนดุสิต

THE FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES SUAN DUSIT RAJABHAT UNIVERSITY

ปฏิภาณ หมายถึง เซาว์นโหว หรือความคิดที่ฉับไว ต่อการกล่าวแก้และตอบโต้ เมื่อเกิดเหตุการณ์ฉุกเฉิน สามารถกล่าวตอบด้วยเหตุผลที่เหมาะสมและสอดคล้องกับภาวะการณ์ที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้าได้ทันทีทันใด

พจนานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน [1] ให้คำอธิบายไว้ว่า เซาว์นโหวในการแก้หรือโต้ตอบ เป็นต้น ได้ฉับพลันทันทีและแยบคาย

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) [2] ปัจจุบันดำรงสมณศักดิ์เป็น พระพรหมคุณาภรณ์ได้ให้ความหมาย คำว่าปฏิภาณปฏิสัมภทาไว้ว่า ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ ปรึชาแจ้ง ในความคิดทันการณ มีไหวพริบ ชึมซาบในความรู้ที่มีอยู่ เอามาเชื่อมโยงเข้าสู่ความคิดและเหตุผลขึ้นใหม่ ใช้ประโยชน์ได้เหมาะสมเข้ากับกรณีเข้ากับเหตุการณ์

ทัศนะตามที่น่าเสนอมานี้ถือว่าเป็นที่มาของปฏิภาณ คือ การใช้ไหวพริบแก้ไขปัญหาที่เราจะต้องเผชิญหน้ากับบุคคลหลากหลาย ทำให้เข้าใจ เข้าถึงความรู้สึกผู้อื่นได้อย่างฉับไว หรือพูดได้อย่างฉับพลัน ในขณะที่เผชิญหน้ากับปัญหาหรืออันตราย และที่สำคัญยิ่งไปกว่านั้น คนมีปฏิภาณ หรือผู้ใช้ปฏิภาณ มีความสามารถต่อการจัดเก็บอารมณ์ ความรู้สึกได้ดี ถึงสิ่งควรคิด ควรกระทำ และควรจัดการสิ่งที่เกิดขึ้นนั้นด้วยวิธีการใด ซึ่งจัดเป็นความฉลาดทางอารมณ์ เพราะเป็นคุณสมบัติที่มีอยู่ในบุคคล แต่ละคนที่จะนำไปใช้กับการจัดการชีวิตของตนเองอย่างไร ย่อมขึ้นอยู่กับวิธีคิดตามความรู้ที่ได้สั่งสมไว้เมื่อตกผลึกอยู่ในความรู้สึก แล้วก่อตัวออกเป็นความสำนึก แล้วคลายออกมาเป็นความคิด วิเคราะห์ สังเคราะห์ ดุลยพินิจ คิดลึกลับวงรอบวิธีคิด แล้วกำหนดวิสัยทัศน์ เพื่อวางรูปแบบการกระทำให้เกิดเป็นรูปธรรมในการสร้างฐานชีวิตตามที่ต้องการ

ผลของการผลิตความคิด ส่งเสริมให้เกิดความรู้ แล้วนำไปสู่ความเข้าใจ พัฒนาก่อตัวให้เกิดการเรียนรู้ ปรากฏออกมาเป็นฐานรองรับหลักการที่จะนำไปใช้กับการแก้ปัญหา ความคิดสร้างสรรค์ ส่งเสริมนวัตกรรม มองเห็นความจริง และรู้จักวิธีบริหารจัดการ ทำให้สำเร็จประโยชน์และเกิดผลทั้งตนเองและส่วนรวม

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (อึ้งใน [3]) ทรงอธิบายไว้ในพระราชนิพนธ์เรื่องหลักราชการว่า “รู้จักสังเกต เห็นโดยไม่ต้องมีใครเตือนว่า เมื่อมีเหตุเช่นนั้น ๆ เพื่อให้งังเกิดผลที่ดีที่สุดแก่กิจการทั่วไปและการรับทราบอันเห็นควร นั้นโดยฉับพลันทันท่วงที ความมีไหวพริบเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นในนิสัยแห่งบุคคลเอง จะหาตำรับตำราใด สำหรับเรียนรู้ ก็หาไม่ได้และยากที่จะสอนกันได้ จะได้ก็เพียงแนะนำหนทางให้ฝึกตนเองขึ้นเท่านั้น แต่ถ้าไม่มีพื้นเดิมอยู่แล้ว ถึงจะแนะนำก็เป็นผลดีไม่”

ปฏิภาณหมายถึง ปัญญาอันดีเลิศที่แลทะลุปรุโปร่ง เห็นความจริงที่ซ่อนเร้นอยู่ รู้เท่าถึงการณ นับว่าเป็นคุณธรรมที่ประเสริฐอย่างยิ่ง

ปฏิภาณแบ่งเป็น 2 ชนิด คือ ปฏิภาณทางประสาท (Sense-Intuition) และปฏิภาณทางปัญญา (Intellectual Intuition)

ปฏิภาณทางประสาทนั้น เป็นความรู้สึกที่เกิดขึ้นเฉย ๆ ว่าสิ่งใดควรทำ สิ่งใดไม่ควรทำ ไม่สามารถอธิบายเหตุผลได้ แต่แนใจ ส่วนปฏิภาณทางปัญญานั้นเกิดจากมีวิชาความรู้แล้วเกิดความคิดรวดเร็วขึ้น

ดังนั้น ปฏิภาณไหวพริบ หรือ ไหวพริบปฏิภาณ แล้วแต่จะใช้ เพราะปฏิภาณจะเกิดขึ้นได้กับบุคคลแต่ละคน

ก็ด้วยการสังเกตและเรียนรู้เป็นส่วนเฉพาะของแต่ละบุคคล ซึ่งเป็นการฝึกฝนตนเองโดยกระบวนการคิด พิจารณา และเสริมทักษะวิธีคิด เมื่อประสบเหตุการณ์ หรือเกิดภาวะเหตุการณ์ต่าง ๆ กับตัวเองแล้วใคร่ครวญ ครุ่นคิด เชื่อมโยงวิธีคิดถึงเรื่องราวต่าง ๆ ให้เกิดความสัมพันธ์ เป็นความรอบรู้มีความเข้าใจ ติดตามแล้วมองเห็นเหตุการณ์ที่จะเกิดขึ้นกับสภาวะการณ์ต่อไป

ดังนั้น ความรู้ใด ๆ ก็ตามที่เกิดขึ้นเป็นความรู้ลึกซึ้งที่ยังไม่ชัดเจน ยังไม่สามารถอธิบายหรือแยกประเด็นให้มองเห็นเป็นรูปธรรมได้ ความรู้นั้นยังเป็นความรู้ที่เฉย ๆ หรือเป็นปฏิภาณที่เกิดขึ้นทางประสาท ยังจะเป็นความรู้คือปฏิภาณไหวพริบบื้องต้นที่เราสามารถนำมาใช้เพื่อคาดการณ์เรื่องราวต่าง ๆ ว่าน่าจะเกิดหรือไม่เกิด ว่าจะมีหรือไม่มี ว่าควรทำหรือไม่ควรทำนี่คือ จุดเริ่มต้นของปฏิภาณ แต่ในขณะที่เดียวกันถ้าเราฝึกคิดฝึกฝนอบรมตนเองให้เกิดเป็นความรู้ที่เรียกว่าปัญญาได้ด้วยความรู้ความเข้าใจต่อสถานการณ์ต่าง ๆ มีความชัดเจน ทำให้เกิดเป็นความรู้เร็ว ความรู้จริง และเป็นความรู้ที่ถูกต้อง เพราะความรู้ในลักษณะของปฏิภาณทางปัญญานั้น จัดเป็นวิชาความรู้ที่ผ่านขั้นตอนทางประสาทสัมผัส ส่งเสริมให้เกิดความรู้ที่เรียกว่าเชาวน์ไวฉับพลัน เกิดไหวพริบ ใช้ประโยชน์ได้เหมาะสมเข้ากับกรณี เข้ากับเหตุการณ์

เป็นที่น่าสังเกตว่า เชาวน์ไวในการกล่าวแก้หรือปฏิภาณไหวพริบจะเกิดขึ้นได้กับผู้ใด เขายู้นั้นต้องมี 6 ต้อง คือ

1. ต้องสงสัย
2. ต้องสังเกต
3. ต้องคิดอย่างดูยพิณิจ
4. ต้องคิดให้ลึก
5. ต้องคิดค้นหาหลัก
6. ต้องฝึกจำคำคม

ต้องสงสัย เพราะความสงสัยเป็นบ่อเกิดของความรู้ ซึ่งสอดคล้องกับทัศนะของเอ็ดการ์ต้นักปรัชญาชาวฝรั่งเศส ที่กล่าวว่า ความสงสัยเป็นจุดเริ่มต้นของการแสวงหาความรู้ เพราะความสงสัยเป็นตัวดึงดูดให้เราอยากรู้อยากเห็น อย่างเช่นเราอยากรู้อะไร เราต้องครุ่นคิดก่อนว่าอะไร ทำไม อย่างไร และเพราะอะไร หลังจากนั้นเราก็คิดค้น สืบค้น แสวงหาเพื่อให้ได้มาซึ่งสิ่งที่ต้องการ

หลักพุทธธรรม โดยเฉพาะพระธรรมคุณ ข้อที่ว่า เอหิภัสสิโก ซึ่งแปลว่า ลองมาดูสิ หมายถึงเราจะเชื่ออะไร และปฏิบัติตามเรื่องใด เราควรพิจารณาดูให้ถี่ถ้วนเสียก่อน

และการสงสัยในลักษณะที่กล่าวถึงนี้จะส่งเสริมให้เราได้เข้าถึงความจริง เมื่อเราเกิดความมั่นใจในความรู้ว่าเป็นความรู้แล้วขั้นต่อมาก็คือ โอปนยิโก ควรน้อมมาสู่ตน คือยึดถือเป็นวิถีหรือเป็นแนวทางของชีวิต เพราะเป็นความรู้และความจริงที่เชื่อถือได้

ดังนั้น วิธีคิด พิจารณา เพื่อหาข้อเท็จจริง จึงถือว่าเป็นจุดเริ่มต้นของความรู้ที่มาจากความสงสัย ที่ผู้คิด มองหาจุดร่วมหลาย ๆ มุม เพื่อให้เกิดเป็นความรู้รอบด้าน เข้าใจ เข้าถึง เกิดเป็นความรู้ คือ ปฏิภาณ

ต้องสังเกต เพราะความรู้บางอย่างที่เราได้รับนั้นเกิดขึ้นจากการสังเกต การค้นคว้าหรือการทดลอง ซึ่งทัศนะทางปรัชญาประสบการณ์นิยมให้ความหมายว่าเป็นความรู้ที่เกิดจากประสบการณ์ หรือจากประสาทสัมผัสทั้ง 5 คือ ตา ได้เห็น หูได้ยิน จมูกได้กลิ่น ลิ้นได้ลิ้มรส และกายได้สัมผัส เมื่อความรู้ผ่านมาทางการสัมผัสดังกล่าว ทำให้เกิดการสังเกต พิจารณา สอดส่องมองเห็น แล้วเข้าใจ เนื่องจากลักษณะของความรู้ดังกล่าวนี้เราจะพบว่าเป็นความรู้ที่ต่อยอดมาจากการสงสัย ที่อยากรู้อยากเห็น และค่อย ๆ พิจารณา สังเกตว่ามันคืออะไร เป็นอย่างไร เพราะอะไร ทั้งหมดนี้เป็นตัวหล่อหลอม เสริมทักษะให้เกิดความรู้ ความเข้าใจ และการตัดสินใจได้ทุกส่วน

คำว่าสังเกตนั้น หมายถึง การตั้งใจ จับตาดู เผาดู หรือ ศึกษาเหตุการณ์หรือเรื่องราวพอรู้เรื่อง เพื่อให้เกิดเป็นความรู้ที่ชัดเจน เพราะความรู้จะเป็นความรู้ที่เชื่อถือได้นั้นต้องเป็นความรู้ที่มีหลักการและความรู้ที่ต้องอาศัยทักษะทางการฝึกปฏิบัติ ซึ่งสอดคล้องกับทัศนะของ รองศาสตราจารย์ชาย โพธิ์สิตา [4] ที่ว่า การสังเกตเป็นทั้งศาสตร์และศิลป์ในตัวของมันเอง เป็นศาสตร์ เพราะหลักการมีแนวคิดรองรับ ไม่ใช่สิ่งที่ปราศจากหลักเกณฑ์หรือมาตรฐาน เป็นศิลป์ เพราะต้องอาศัยทักษะการฝึกฝน และต้องใช้ความมีศิลปะ ซึ่งค่อนข้างจะเป็นเรื่องเฉพาะบุคคลในการดำเนินการ

ต้องคิดอย่างดูยพิณิจ หมายถึงการใช้กระบวนการคิดที่แยบยล คิดแยบคาย คิดรอบด้าน คิดอย่างมีวิธีคิด คิดอย่างมีสติครบครัน หลักการคิดทั้งหมดตามที่พูดถึงนี้ หลักพุทธธรรม ใช้คำว่า โยนิโสมนสิการ การทำไว้ในใจโดยแยบคาย หมายถึง การนำความรู้ ความคิด ไว้ที่ใจคำนึงคิดถึงใส่ใจพิจารณา เพื่อคิดอย่างมีวิธีคิด คิดให้เป็นระเบียบตามแนวของเหตุผลที่ถูกต้องแล้วนำความรู้ ความคิด นั้น ไปใช้ให้เกิดผลตามวัตถุประสงค์

วิธีคิดอย่างดุษฎีพินิจนี้ เป็นการคิดเพื่อให้เกิดความรู้อย่างชัดเจน ถูกต้อง แล้วตัดสินใจ เลือกเป็นเป้าหมาย จุดมุ่งหมายที่เราคิดว่าเป็นทางเลือกที่ดีที่สุดและมีความถูกต้องมากที่สุด เพราะฉะนั้น ความรู้ที่เกิดจากการคิดที่เป็นดุษฎีพินิจ จึงเป็นความรู้ที่ส่งเสริมให้ผู้คิดเกิดปัญญาไหวพริบ คิดมองเห็นทางสามารถหาทางออกในขณะที่เกิดปัญหา หรือพบกับอุปสรรค เพราะการคิดด้วยวิธีดังกล่าว เป็นเรื่องของดุษฎีพินิจ เกิดความรอบคอบสุขุมเยียบยลและคิดอย่างถูกกระบวนการการคิดนั่นเอง

ต่อกิดให้ลึก หมายถึง การคิดที่ห้มองเห็นและเข้าใจ เบื้องหน้า เบื้องหลัง คือความเป็นมาของสิ่งนั้น ๆ แบบเจาะลึกให้เกิดความเข้าใจสภาพในอดีต กลับมาตั้งสติมองสภาพในปัจจุบัน พร้อมกับให้เกิดความเชื่อต่อไปถึงอนาคต ถ้าจะใช้คำให้สอดคล้องกับความรู้ คือ คิดให้เกิดการเรียนรู้รอบด้าน เช่น ความรู้ทางชีวทัศน์ เป็นความรู้ที่เข้าใจชีวิตทั้งตนเองและชีวิตผู้อื่น และสิ่งสำคัญต้องมีกรอบความคิดในการมองชีวิต เพื่อมองโลกและชีวิตที่ก้าวเดินไปด้วยกัน เพราะการคิดหรือกรอบแนวคิดนั้นเองเป็นสิ่งที่กำหนดวิธีการดำเนินชีวิตโดยภาพรวม

ในส่วนของโลกทัศน์ เป็นการเรียนรู้จักโลก เข้าใจความเปลี่ยนแปลงไปตามการเรียนรู้ ประสบการณ์ เพราะการเข้าใจโลกทำให้เราเกิดการเรียนรู้ข้อเท็จจริงของสรรพสิ่งทั้งหลาย แยกแยะสิ่งต่าง ๆ ได้อย่างถูกต้อง แล้วเราสามารถกำหนดวิสัยทัศน์ ด้วยการมองตัวเองกลับเข้าสู่ภายในของตัวเองกับทั้งครอบคลุมความคิดเห็นที่มีต่อทุกสิ่งทุกอย่างทุกเรื่องที่มีในโลกของการเปลี่ยนแปลง

ต่อกิดกันหาหลัก หมายถึง คิดสิ่งใดก็ตามต้องมีหลักในการคิด โดยอาศัยสติเป็นตัวกำหนด ไม่คิดแบบเรื่อยเปื่อย เลื่อนลอย ขาดเป้าหมาย ขาดสติควบคุม ผลที่ได้รับคือความว่างเปล่า ไม่สามารถจับอะไรได้เป็นชิ้นเป็นอัน เพราะฉะนั้นการคิดที่ยึดถือหลักต้องอาศัยการคิดที่ประกอบด้วยปัญญา เพื่อให้เกิดเป็นความรู้ที่ถูกต้องและความรู้ที่ถูกต้องดังกล่าวต้องมีสติกำกับ เนื่องจากปัญญาต้องใช้คู่กับสติ หรือจะอุปมาว่าปัญญาเหมือนกับดินเหนียวที่กระจัดกระจายอยู่ในที่ต่าง ๆ ขณะเดียวกัน ถ้าดินเหนียวดังกล่าวนี้ เรานำมาปั้นให้เป็นรูปลักษณะต่าง ๆ ตามที่เราต้องการ ดินเหนียวก็จะมีคุณค่าเพราะปัญญาคือดินเหนียว สติตัวกำหนดหรือกำกับให้ดินเหนียวนั้นออกมาเป็นรูปลักษณะตามที่เราคิดจะให้เป็น

ดังนั้นการค้นหาหลัก ต้องคิดวางรูปแบบให้ชัดเจน โดยอาศัยปัญญาและสติกำกับให้เกิดกระบวนการคิดที่วางเงื่อนไขประกอบด้วยเหตุผล โดยมีเป้าหมายหรือหลักการที่สามารถนำไปปฏิบัติได้ ซึ่งจัดเป็นองค์ประกอบหนึ่งที่ส่งเสริม

ให้เกิดปัญญาเมื่อเราต้องการที่จะนำไปใช้

ต่อกิดใจคำคม คำคม คติพจน์ หรือคำสุภาษิตของท่านผู้รู้ทั้งหลายที่เราชื่นชอบ ชื่นชม พบเห็น ได้สัมผัส ล้วนแล้วแต่แฝงคติเตือนใจ ส่งเสริมการคิดให้เกิดปัญญาทั้งสิ้น เพราะสิ่งที่ท่านพูดออกมาจากการคิดกลั่นกรอง และจากความรู้ที่ลึกซึ้งภายในใจ ก่อนที่จะคิดพูดเขียนออกมาให้คนอื่นได้รับรู้รับทราบ ซึ่งล้วนแล้วแต่ส่งเสริมให้เกิดไหวพริบปัญญาทั้งสิ้น อย่างเช่น

คบคนพาล พากไปพาลคิด คบบัณฑิตพาไปพาลผลจิตที่ฝึกดีแล้วย่อมนำมาซึ่งความสุข ความพยายามอยู่ที่ไหนความสำเร็จอยู่ที่นั่น ความฉลาดประกอบด้วยการใช้โอกาสให้เป็นประโยชน์ อย่าไปรำพึงความหลัง อย่าตั้งความหวังกับอนาคต ปัญญามีใช้มิไว้เพื่อประโยชน์แก่การแก่งกิน แต่ปัญญามีไว้เพื่อประโยชน์ต่อการพิจารณา

ทั้งหมดตามที่นำเสนอนี้ ถือว่าเป็นข้อมูลส่งเสริมให้เราเกิดทัศนคติ หรือความคิดใหม่ ๆ เพิ่มขึ้น เมื่อเรานำมาคิดและพิจารณาก็จะเกิดปัญญา หรือไหวพริบปัญญาขึ้นอย่างฉับไว สามารถมองเห็นปัญหาและหาทางออกได้อย่างรู้เท่าทัน

กล่าวโดยสรุป วิธีการสร้างไหวพริบปัญญานั้นเป็นเรื่องส่วนตัว หรือเฉพาะบุคคลเท่านั้น โบราณเขากล่าวว่าการแข่งขันความรู้ นั้น สามารถแข่งขันได้ด้วยการศึกษาฝึกฝนอบรม หรือการสะสมคุณงามความดี ความคิดดี ทัศนคติต่อสิ่งทั้งหลายดี และที่สำคัญที่สุด คือ การตั้งใจให้มีสามดี คือ ส่งเสริมให้มีคุณภาพจิตดี สุขภาพจิตดี และสมรรถภาพจิตดี

คุณภาพจิตดี หมายถึง การพัฒนาจิตให้เกิดคุณภาพ ด้วยการมีคุณธรรมประจำจิต เช่น เป็นคนมีจิตเมตตา กรุณา เอื้ออาทรต่อผู้อื่น มีความเสียสละไม่เป็นคนเห็นแก่ตัว ซื่อสัตย์ สุจริต มีความสุข เบิกบาน แจ่มใส สามารถแก้ปัญหาได้ฉับไวเมื่อมีปัญหา

ดีสอง ต้องสุขภาพจิตดี เป็นการแสดงออกให้มองเห็นถึงการเป็นคนที่มีความสุข แม้จะประสบเหตุการณ์ที่น่าจะทุกข์ แต่สามารถปรับใจให้เป็นปกติ มีความสุข มีความสงบ เกิดความร่มเย็นได้ด้วยตนเอง แม้จะเกิดโรคทางกาย แต่ไม่ยอมอ่อนแอ เพราะมีจิตใจที่เข้มแข็ง เข้าใจและเข้าถึงหลักธรรมชาติ และธรรมดาได้ดี

ดีสาม เป็นส่วนของสมรรถภาพจิตดี เป็นจิตที่มีความสามารถสูง เพราะสมรรถภาพทางจิตของคน เป็นตัวบ่งบอกถึง

ความเป็นคนเข้มแข็ง จิตใจมีความอดทน มีความบากบั่นต่อสู้ชีวิต ไม่ว่าจะป็นงานง่าย หรืองานยาก ก็มีจิตมุ่งมั่นที่จะทำให้สำเร็จ ไม่ย่อท้อต่ออุปสรรค มีความเชื่อมั่นในตนเอง พร้อมจะปรับวิถีชีวิตได้ในทุกรูปแบบ ถ้าเห็นว่าสิ่งที่ตนทำนั้นเป็นสิ่งดี ถูกต้อง ส่งผลให้เกิดความมั่นคงแก่ชีวิต

จากประเด็นดีสาม ถ้าเราสามารถปรับหรือพัฒนาจิตให้อยู่ตรงจุดที่กล่าวถึง ความรู้ ปัญญา ปฏิภาณก็จะปรากฏขึ้นโดยอัตโนมัติ

เพราะฉะนั้น เราต้องส่งเสริมจิตใจของเราให้เกิดความสงสัยในสิ่งที่เราอยากรู้ แล้วต่อด้วยการสังเกต คิดอย่างดูยพินิจ ผักฝนวิธีคิดให้ลึกซึ้ง คิดค้นยึดหลักเหตุผลที่ถูกต้อง พร้อมกับฝึกการจำคำคมและสุภาษิต เพียงเท่านี้เราก็เกิดการรับรู้ มองเห็น เข้าใจต่อสภาวะสิ่งต่าง ๆ ที่มันเป็นจริง รู้เท่าทันเหตุการณ์พร้อมกับปฏิภาณปรากฏ

เอกสารอ้างอิง

[1] ราชบัณฑิตยสถาน (2542). *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542*. กรุงเทพฯ :นานมีบุ๊คพับลิเคชันส์ จำกัด.

[2] พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) (2543). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลศัพท์*. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพฯ :มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

[3] วชิร อินทรสระ (2543). *พุทธปฏิภาณ*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : ลิเบอร์ตีเพรส.

[4] ชาย โพธิ์สิตา (2547). *ศาสตร์และศิลป์แห่งการวิจัยเชิงคุณภาพ*. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, บมจ.

